

Obrazovanje žena u Bosni i Hercegovini

Dražetić, Martina

Undergraduate thesis / Završni rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:513234>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-10**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET U RIJECI
ODSJEK ZA PEDAGOGIJU

OBRAZOVANJE ŽENA U BOSNI I HERCEGOVINI

ZAVRŠNI RAD

Rijeka, lipanj, 2024.

SVEUČILIŠTE U RIJECI

FILOZOFSKI FAKULTET U RIJECI

ODSJEK ZA PEDAGOGIJU

Obrazovanje žena u Bosni i Hercegovini

Završni rad

Mentor: Dr. sc. Nadja Čekolj

Ime i prezime studenta: Martina Dražetić

Sveučilišni prijediplomski studij pedagogije

Rijeka, lipanj, 2024.

IZJAVA O AUTORSTVU

Ja, **Martina Dražetić, 55503284999** pod punom moralnom, materijalnom

i kaznenom odgovornošću, izjavljujem da sam isključivi autor/ica rada pod naslovom

Obrazovanje žena u Bosni i Hercegovini. Svi dijelovi rada, nalazi i ideje koje su u radu citirane ili se temelje na drugim izvorima u radu su jasno označeni kao takvi te adekvatno navedeni u popisu literature.

Datum: _____

Autorica: (Martina Dražetić)

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Povijesno-kulturni kontekst Bosne i Hercegovine.....	2
3. Obrazovanje u BiH	6
4. Ženski pokreti u BiH u razdoblju od 19. stoljeća do danas.....	9
4.1. Vrijeme do završetka Prvog svjetskog rata.....	10
4.2. Između dva svjetska rata 1918. – 1941.....	12
4.2.2. Uloga Antifašističkog fronta žena u promjeni položaja žene	14
4.3. Razdoblje ženskih pokreta od 1945. do devedesetih godina 20. stoljeća	15
4.4. Ženski pokret u BiH u ratnom i poslijeratnom periodu	18
5. Povijesni pregled i utjecaj religije na obrazovanje žena u BiH.....	19
5.1. Školovanje ženske djece u BiH kroz tri religije.....	22
5.2. Obrazovanje žena u BiH danas	28
6. Zaključak.....	31
7. Popis literature	32

1. Uvod

Bosna i Hercegovina (BiH), kroz svoju dugu i složenu povijest, prošla je kroz niz različitih društvenih, kulturnih i političkih razdoblja. Od kršćanskog srednjovjekovlja, preko islamsko-osmanskog doba, do Austro-Ugarske monarhije, zemlja je bila dio velikih imperija i država, a tek je u kratkim razdobljima bila suverena država. Riječ je o zemlji koja je kroz svoju povijest bila meta raznih političkih i demografskih udara izvana, svako razdoblje donijelo je promjene u teritoriju, vjerskoj i nacionalnoj strukturi, kao i sustavu vrijednosti (Džaja, 2007). Tri glavne religije koje su obilježile bosansko društvo su bosanska Crkva, Katolička crkva i Pravoslavna crkva, a dolaskom Osmanlija, islam postaje dominantna religija. Raznolika vjerska i kulturna baština oblikovala je jedinstveno društvo Bosne i Hercegovine, koje i danas karakterizira multireligijski karakter i vjerski pluralizam (Hadžić, 2016). Međutim, etničke i političke podjele koje su se intenzivirale tijekom i nakon ratnih sukoba 1990-ih godina duboko su utjecale na obrazovni sustav, stvarajući podijeljene obrazovne institucije i otežavajući uspostavu jedinstvenog obrazovnog sustava. Poseban izazov predstavlja obrazovanje žena, koje je kroz povijest bilo pod utjecajem različitih političkih i vjerskih režima, koji su se duboko urezali u društvo te se mogu osjetiti i danas. Brojke iz 1938. potvrđuju lošu obrazovnu sliku Bosne i Hercegovine, naime obavezanim školovanjem bilo je zahvaćeno samo 19,8 % od ukupnog broja ženskog stanovništva od 7 do 15 godina (Kecman, 1978). Tijekom Austro-Ugarske vladavine, školstvo se dijelilo na konfesionalno, državno i privatno, a poseban naglasak stavljen je na potrebom za obrazovanjem djevojčica. Iako je došlo do napretka u opismenjavanju i obrazovanju ženske populacije, mnoge prepreke su i dalje postojale, uključujući segregaciju i ograničene mogućnosti za visoko obrazovanje, te neravnopravni položaj u svakom aspektu života. Teške poslijeratne socijalne prilike u međuratnoj Bosni i Hercegovini (1918-1941) kao što su siromaštvo, prostitucija, beskućništvo i nezaposlenost najviše su pogađale žene, što je u konačnici dovelo do osnivanja mnogih potpornih, kulturnih i prosvjetnih društava, koja rade na okupljanju žena, njihovoj naobrazbi, te zaštiti i afirmaciji njihovih prava i interesa, odnosno rade na kulturnom i ekonomskom podizanju svih žena bez obzira na naciju i vjeru (Kujraković, 2009). U ovom radu fokus je na ključnim odrednicama obrazovanja u Bosni i Hercegovini, s posebnim naglaskom na obrazovanje žena, analizirajući demografske, gospodarske i kulturne prilike zemlje koje su oblikovale obrazovni sustav kroz povijest. Cilj rada je ukazati na prepreke s kojima su se, te na koje sve načine žene u Bosni i Hercegovini svakodnevno suočavale, ne samo u obrazovnom kontekstu već i u vlastitim

obiteljima, na poslu i, u društvu uključujući i sve ostale aspekte života. U radu će se nastojati analizom povijesnih i suvremenih podataka detaljno prikazati kako su se obrazovne politike razvijale, na koji način i kako su utjecale na današnje stanje obrazovanja žena u Bosni i Hercegovini.

Struktura ovog rada sastoji se od 7 poglavlja. Prvo poglavlje pruža pregled temeljnih odrednica države Bosne i Hercegovine, što čini osnovu za daljnje razumijevanje rada. U drugom poglavlju predstavljen je povijesno-kulturni kontekst Bosne i Hercegovine, naglašavajući različite društvene, kulturne i političke faze kroz koje je zemlja prošla, što je bitno za razumijevanje trenutne situacije u obrazovanju. Treće poglavlje analizira razvoj obrazovnog sustava u BiH kroz povijest, uključujući utjecaj političkih promjena i specifičnosti obrazovnih prilika za različite društvene skupine. U četvrtom poglavlju fokus je na povijesti ženskih pokreta u BiH, koje je podijeljeno na četiri potpoglavlja koja pokrivaju ključne periode i događaje koji su oblikovali borbu za prava žena i njihov pristup obrazovanju. U predzadnjem je prikazana analiza školovanje djevojčica kroz tri religije s naglaskom na islam, uz kratak pregled obrazovanja žena danas, prikazujući statističke podatke i društvene prepreke s kojima se suočavaju žene u obrazovnom sustavu. Zaključak sumira glavne nalaze rada, naglašavajući napredak i preostale izazove u obrazovanju žena u BiH, te potrebu za daljnjim radom na osiguravanju ravnopravnih mogućnosti.

2. Povijesno-kulturni kontekst Bosne i Hercegovine

Bosna i Hercegovina je kroz svoju povijest kao društvena, kulturna i politička cjelina prošla kroz nekoliko različitih razdoblja. Ta razdoblja uključuju kršćansko srednjovjekovlje, islamsko-osmansko doba, austro-ugarsko konstitucionalističko razdoblje, dva desetljeća nacionalističkog jugoslavizma Prve Jugoslavije, izvorno nazvane Kraljevinom Srba, Hrvata i Slovenaca (Džaja, 2007). Zatim je uslijedilo razdoblje nakon Drugog svjetskog rata (1945.-1992.) u kojem je bila dio Socijalističke Federativne Republike Jugoslavija (SFRJ)¹ s komunističkim vođom Josipom Brozom Titom, premijerom i kasnijim predsjednikom. Titovu Jugoslaviju obilježio je žestoki rat, od 1992. do 1995. kojeg su vodili tri službeno priznata naroda, Srbi, Hrvati i Bošnjaci. Pitanja identiteta, etnička, nacionalna, kulturna i jezična su

¹ Titova Jugoslavija sastojala se od šest republika– Srbija, Hrvatska, Makedonija, Crna Gora, Slovenija i Bosna, te nakon 1974. dvije autonomne srpske provincije- Kosovo i Vojvodina.

igrala središnju ulogu u sukobu. Rat je završio krvavim međuetničkim ratovima, etničkim čišćenjima, smrću preko 100.000 ljudi i Daytonskim sporazumom (Magill, 2010).

U svom povijesnom razdoblju BiH je bila u sastavu velikih imperija i drugih država i u vrlo malom razdoblju je bila samostalna, suverena država BiH (Džaja, 2007). Mijenjao se i teritorij Bosne i Hercegovine, vjerska i nacionalna pripadnost, sustavi vrijednosti. Na prostoru Bosne postojale su tri glavne religije: bosanska Crkva, Katolička crkva koja je jačala nakon Kulina bana i rekatolizacije pod utjecajem Rima, te (Ortodoksna) Pravoslavna crkva. Kasnije, dolaskom Osmanlija, islam je postao dominantna religija, a također je došlo i do prisutnosti židovske zajednice. Svaka grupa imala je drugačiju povijesnu sliku i orijentirala se politički i kulturno prema drugačijem duhovno-političkom vanjskom centru – srpskopravoslavni prema srpstvu, muslimani prema Osmanskom Carstvu, te katolici prema hrvatstvu s jugoslavijским crtama. Ovaj multireligijski karakter Bosne bio je prisutan s "malim prekidima" kroz njenu povijest, što znači da je zemlja uglavnom bila dom vjerskog pluralizma (Hadžić, 2016). Sve navedeno stvorilo je specifično društvo koje i danas karakterizira BiH. Kako bi se mogle pratiti bitne odrednice obrazovanja u BiH, a posebice obrazovanja žena, u nastavku će se ukratko prikazati temeljni podaci o stanovništvu, gospodarskim i kulturnim prilikama.

Sve do 1948. godine ne postoje točni podaci o nacionalnoj pripadnosti stanovnika, jedine odrednice mogu predstavljati vjeroispovijest i materinji jezik. Od ukupnog broja, srpskohrvatskim govorilo je 96,7 %, a prema kriteriju vjeroispovijesti bilo je 43,2% Srba, 31,1% Muslimana i 22% Hrvata, ključno je da se Muslimani nisu opredjeljivali u nacionalnom smislu već isključivo vjerskom, a većina se izjašnjavala kao neopredjeljeni (Škegro, 1999). Bez obzira na različitosti, može se zaključiti da su međusobni odnosi vjerskih zajednica u periodu između dva svjetska rata bili uglavnom tolerantni, neovisno šta su pojedinci unutar svoje vjerske skupine međusobno mislili, u javnosti nije bilo većih sukoba, dapače veća netrpeljivost vjerske i nacionalne prirode se mogla očitati u političkim redovima.

Prema zadnjem popisu stanovništva BiH iz 2013. godine, priložena Tablica 1. koja pruža uvid u demografski sastav stanovništva Bosne i Hercegovine prema etničkoj, nacionalnoj, vjerskoj i spolnoj pripadnosti. Prema najnovijim dostupnim podacima, ukupno stanovništvo Bosne i Hercegovine iznosi 3,531,159. Od toga, broj muškaraca čini 49.06%, dok je broj žena nešto veći i iznosi 50.94%. Kao što je prikazano u Tablici 1. najveću etničku grupu u Bosni i Hercegovini čine Bošnjaci/Bošnjakinje, koji čine 50.12% ukupnog stanovništva. Unutar te grupe, muškarci čine 49.02%, dok žene čine 50.98%. Srbi/Srpkinje čine 30.78% ukupnog

stanovništva, od kojih muškarci čine 49.14% te žene 50.86%. Treću najveću grupu čine Hrvati/Hrvatice, s udjelom od 15.43% stanovništva, među kojima muškarci čine 49.16%, a žene 50.84%. Manje etničke grupe uključuju Bosance/Bosanke (1.05%), Rome/Romkinje (0.36%), Muslimane/Muslimanke (0.34%) te Bosance i Hercegovce/Bosanke i Hercegovke (0.32%). Prema analizi vjerske pripadnosti, islamska vjera je najzastupljenija s 50.70% pripadnika, zatim slijedi pravoslavna vjera s 30.75%, te je katolička vjera treća po zastupljenosti s 15.19%. (Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2019). Na osnovu navedenih podataka, moguće je tvrditi da Bošnjaci predstavljaju najveću etničku grupu u Bosni i Hercegovini, uz najrasprostranjeniju islamsku vjeru. Broj žena nešto je veći u odnosu na muškarce, kao i u okviru svake glavne etničke i vjerske grupe. Prezentirana analiza pruža sliku demografskih obilježja stanovništva Bosne i Hercegovine, uz istaknut pokazatelj brojnosti Bošnjaka i islamske vjere i ravnomjernu raspodjelu spolnih uloga. Ovi podaci su značajni za razumijevanje sociokulturnog sastava zemlje i mogu poslužiti kao osnova za daljnje istraživanje i planiranje u svim segmentima društvenog života (Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2019).

Tablica 1. Stanovništvo prema etničkoj/nacionalnoj pripadnosti, vjeroispovijesti i spolu

Teritorij	Vjeroispovijest	Spol	Ukupno	Bošnjak/ Bošnjakinja	Srbin/ Srkinja	Hrvat/ Hrvatica	Bosnac/ Bosanka	Rom/ Romkinja	Musliman/ Muslimanka	Bosnac i Hercegovac/ Bosanka i Hercegovka
Area	Religion	Sex	Total	Bosniak	Serb	Croat	Bosnian	Romani	Muslim	Bosnian and Herzegovinian
	Ukupno/ Total	Ukupno/ Total	3.531.159	1.769.592	1.086.733	544.780	37.110	12.583	12.121	11.406
	Ukupno/ Total	Muški/ Male	1.732.270	867.492	534.030	267.789	18.135	6.511	5.888	5.663
	Ukupno/ Total	Ženski/ Female	1.798.889	902.100	552.703	276.991	18.975	6.072	6.233	5.743
	Islamska	Ukupno/ Total	1.790.454	1.737.838	92	1.375	17.522	10.113	9.283	4.480
	Islamska	Muški/ Male	878.336	851.592	55	760	8.713	5.202	4.519	2.238
	Islamska	Ženski/ Female	912.118	886.246	37	615	8.809	4.911	4.764	2.242
	Pravoslavna	Ukupno/ Total	1.085.760	1.182	1.073.272	1.172	1.910	180	17	328
	Pravoslavna	Muški/ Male	532.426	298	527.412	395	661	86	-	114
	Pravoslavna	Ženski/ Female	553.334	884	545.860	777	1.249	94	17	214
	Katolička	Ukupno/ Total	536.333	1.278	482	527.651	1.888	29	5	483
	Katolička	Muški/ Male	262.423	361	75	259.299	733	12	1	216
	Katolička	Ženski/ Female	273.910	917	407	268.352	1.155	17	4	267

Napomena: Podaci preuzeti iz Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (2019). Popis stanovništva, kućanstava i stanova u Bosni i Hercegovini: Etnička/nacionalna pripadnost, vjeroispovijest i materinji jezik. Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine.

Kraljevina Jugoslavija je bila među manje razvijenim zemljama u pogledu općeg gospodarskog nivoa, no područje Bosne i Hercegovine bilo je najrazvijenije, uglavnom zahvaljujući poljoprivrednoj proizvodnji. Godine 1921. čak 87% stanovništva živjelo je isključivo od poljoprivrede, koja je ostala osnovna gospodarska grana sve do 1941. godine. Po pitanju industrije, drvena industrija, rudarstvo, metalurgija i duhanska industrija bile su najzastupljenije, no od svih zemalja u Jugoslaviji BiH je imala najnerazvijeniju industriju sa najmanje industrijskih poduzeća (Škegro, 1999). Na temelju posljednjih statistika koje se mogu iščitati iz priložene Tablice 2., koja prikazuje postotke zaposlenih u Bosni i Hercegovini za period od 2017. do 2019. godine, da se zaključiti kako su uslužne djelatnosti najveći sektor zapošljavanja, posebno za žene (postotak raste sa 63,2% u 2017. na 66,2% u 2018., te 2019. pada na 62,6%), dok je industrija glavni sektor zapošljavanja za muškarce. Također, primjetan je trend smanjenja zapošljavanja u poljoprivredi (kod žena postotak raste sa 20,0% u 2017. na 16,0% u 2018., te na 20,5% u 2019.) i lagani porast u industrijskom sektoru, dok uslužni sektor pokazuje određenu fluktuaciju (Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2019).

Tablica 2. Zaposleni prema grupama područja i spolu, BiH

	Ukupno			Muški			Ženski		
	Total			Male			Female		
	2017.	2018.	2019.	2017.	2018.	2019.	2017.	2018.	2019.
Struktura / Structure (%)									
Ukupno <i>Total</i>	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Poljoprivredne <i>Agriculture</i>	18,9	15,7	18,0	18,2	15,5	16,4	20,0	16,0	20,5
Nepoljoprivredne <i>Industry</i>	29,5	32,1	31,7	37,2	40,7	40,9	16,8	17,8	16,9
Uslužne djelatnosti <i>Services</i>	51,6	52,1	50,3	44,6	43,8	42,7	63,2	66,2	62,6

Napomena: Podaci preuzeti iz Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. (2019). Anketa o radnoj snazi / Labour Force Survey 2019. Sarajevo

Najjednostavniji i najupečatljiviji pokazatelj opće kulture jest upravo podatak da je 1921. godine preko 80% stanovništva BiH bilo nepismeno, s obzirom da su 1931. samo dvije banovine bile u potpunosti bosanske, u Drinskoj postotak pismenih iznosio je 37 %, dok u

Vrbaskoj 29,4 %. Brojke su kod ženske populacije bilo još drastičnije, u Drinskoj 19%, a u Vrbaskoj 14,2%, što nam ukazuje na njihov položaj, koji će u nastavku ovog rada biti pobliže analiziran. Do 1945. godine ova zemlja bila je bez fakulteta. Što se tiče prava na glasanje, imali su samo muškarci, dok su jedino žene veleposjednice koje su plaćale određenu svotu „zemljarine“ imalo biračko pravo (Škegro, 1999).

3. Obrazovanje u BiH

U Bosni i Hercegovini obrazovni sustav danas je etnički podijeljen i pod nadležnošću srednje, odnosno županijske razine. Prije posljednjeg, Domovinskog rata, kojeg Bošnjaci nazivaju *Agresijom na BiH* (1991 - 1995), nacionalizmi i povijesna iskustva u obrazovanju bili su zanemareni, dok se naglašavala zajednička, "plastificirana" jugoslavenska povijest. Ono što je prethodna vlast nastojala zaboraviti i izbrisati, posljednja ratna događanja su, ovo već duboko podijeljeno bosanskohercegovačko društvo koje prati i ekonomska nerazvijenost s nedostatkom demokratskog iskustva, stvorila još dublje podjele (Mihaljević i Bošnjak, 2020). Može se pretpostaviti, da iako je ako je rat završio, njegove se posljedice i dalje osjete i prožimaju društvo, a obrazovanje je upravo jedno od najizraženijih područja koje ih reflektira. Zbog nastalih okolnosti tijekom rata, jedinstveni visoko centralizirani obrazovni sistem podijelio se u tri odvojena sistema, s nedostatkom zajedničke obrazovne i kulturne politike na državnom nivou (Husić, 2017). Iako je opći institucionalno-pravni okvir obrazovanja, uključujući strukturu škola, ostao pretežito isti u sva tri sistema, značajne razlike pojavile su se u nastavnim planovima i programima, a posebice u planovima i programima predmetima: materinji jezik i književnost, povijest, geografija te vjeronauk. Dosadašnji nalazi upućuju na konstataciju da su etničke podjele sastavni dio obrazovanja u BiH, a njihove posljedice mogu se očitati, u samom postojanju, i razlikama tri nacionalno različita kurikuluma, koji određuju budućnost društva. Svaki od njih fokusiran je isključivo na svoju etičku skupinu promovirajući posebne ideološke i političke ciljeve (Islamović, 2014). U oblastima pod kontrolom bosanskih Hrvata, primjenjuju se nastavni plan i program i udžbenici iz Republike Hrvatske, dok su se u područjima pod kontrolom bosanskih Srba primjenjivali nastavni plan i program te udžbenici iz Savezne Republike Jugoslavije. U teritorijama pod kontrolom Bošnjaka, isprva su se koristili nastavni plan i program te udžbenici iz Republike Bosne i Hercegovine, ali su tijekom 1994. godine izrađeni novi nastavni planovi i programi, kao i veliki broj novih udžbenika. Husić (2017) ističe kako su učenici u BiH diskriminirani jer su prisiljeni učiti povijest i književnost

druge države i nacionalne zajednice, dok nemaju priliku stjecati znanja o vlastitoj povijesti i kulturi. Bošnjacima je uskraćeno pravo da imenuju svoj jezik, iako im je to pravo zajamčeno Ustavom i Zakonom entiteta RS. Prema nalazima, jasno je da ideološke tendencije iz ranijih razdoblja povijesti Bosne i Hercegovine, s istim ciljevima i aspiracijama, i dalje prisutne u određenoj mjeri te se danas manifestiraju kroz obrazovni sustav.

Usprkos teškim i često rizičnim životnim i radnim uvjetima tijekom rata, nastavni proces je kontinuirano tekao u gotovo svim dijelovima zemlje. Prema Daytonskom sporazumu, većina upravne vlasti, uključujući nadležnost za obrazovanje, znanost i kulturu, prenesena je na entitete (Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, 2004). Dakle, Ustav BiH ne precizira odredbe iz sfere obrazovanja, što ostavlja veliki prostor u kojem lokalne razine vlasti slobodno donose odluke koje odgovaraju većini pojedine etničke skupine. U zemlji koja odiše različitostima teško je uspostaviti jedinstveni obrazovni sustav, tako danas deset županija u Federaciji BiH svoje obrazovne politike provodi neovisno, bez obvezne međusobne suradnje, dok Federalno ministarstvo ima tek ulogu koordinirajućeg tijela. Za razliku od Federacije u Republici Srpskoj vlada centraliziran i unificiran obrazovni sustav pod kontrolom Ministarstva u Banja Luci (Mihaljević i Bošnjak, 2020). Doima se da je za institucije međunarodne zajednice u BiH, takoreći, postalo u potpunosti normalno i prihvatljivo da postoje etnicizirane i ideologizirane obrazovne institucije u kojima vlada diskriminacijska praksa i to već na nižim obrazovnim razinama, a kao problematičan aspekt navodi se projekt „dvije škole pod jednim krovom“ ili „vjeronaukovanje“ koje će se kasnije u radu detaljnije obrazložiti (Mujkić, 2012). Pitanja identiteta i ideologije često su prisutna u obrazovnom sektoru, čineći ga najispolitiziraniji sektor u BiH i „žrtvom“ etničkih i nacionalnih interesa (UNICEF, 2009).

Mnogobrojni su razlozi i pokazatelji zbog koje škole nazivamo „društvo u malom“, te je činjenica da su one važan i neosporiv čimbenik socijalizacije pojedinca, zato kako bi shvatili obrazovnu sliku u BiH, neophodno je razumjeti njenu pozadinu, koju u ovom slučaju čini jedno društvo etnonacionalnih homogenih kolektivističkih identiteta. Mujkić (2012) ističe kako uvođenje vjeronauka u javne institucije, predstavlja političko, a ne ‘duhovno’ pitanje, te da ono ne može predstavljati ljudsko pravo s obzirom da je opće poznato da ponajprije religija ima ulogu *differentia specifica* između bosanskohercegovačkih naroda, u kojoj se utapaju sve one individualne specifičnosti i osobitosti pojedinca. Neizostavno je istaknuti projekt, kojeg proživljavaju tamošnji stanovnici svakodnevno, „dvije škole pod jednim krovom“ kojeg su inicirali lokalni politički lideri i međunarodne organizacije s ciljem smanjenja napetosti između različitih etničkih grupa nakon rata krajem 1990-ih u BiH, postoji i danas, čineći upravo

suprotno, produbljujući segregaciju. Naime, radi se o dvije različite, nacionalno orijentirane škole s odvojenom administracijom koje djeluju u istoj zgradi, djeca se dijele prema nacionalnoj pripadnosti, pri čemu jedni koriste školsku zgradu ujutro, dok oni s drugačijim nacionalnim predznakom školsku zgradu koriste poslijepodne. Tamo gdje vrijeme nije faktor podjele, djeca su prostorno odvojena po katovima. Ograda dijeli jedno igralište, dok djeca ne smiju odlaziti istim autobusom, a kako je raspored velikih odmora organiziran da djeca slučajno ne bi bila u isto vrijeme zajedno, jedino zajedničko im je krov, a to sve radi „održavanja mira“ (Mihaljević i Bošnjak, 2020).

Istraživanje UNICEF-a iz 2009. godine pokazalo je da su gotovo svi ispitani učenici u jednoj od škola, koje su implementirale projekt „dvije škole pod istim krovom“ doživjeli vrijeđanje na nacionalnoj ili vjerskoj osnovi ili su bili svjedoci lošeg ponašanja prema djeci samo zato što su pripadnici druge nacionalnosti. S druge strane, svi ispitani nastavnici iz iste škole izjavili su kako nisu primijetili loše ponašanje prema djeci zbog njihove nacionalnosti ili vjere (UNICEF, 2009). Ono što je apsurdno danas jest da iste te vanjske politike, međunarodne organizacije koje su uvele ovaj sistem i, odbor UN-a, danas traži njegovo ukidanje. Bazirajući se na istraživanju UNICEF-a (2009), koje pokazuje kako je ključno da učenici različitih nacionalnosti pohađaju istu školu, kako bi se kroz nastavni proces bolje upoznali sa kulturom, jezikom i tradicijom svih naroda koji žive u BiH, te da je potrebno više razvijati osjećaj pripadnosti BiH. Dakle, podjela škola i školskog sustava ne mora nužno odražavati stvarno stanje lokalne i šire društvene zajednice, ta podjela može biti nametnuta, kreirana i kontinuirano poticana politikom, kao u ovom slučaju, te često podržavana subjektivnim informiranjem javnosti putem medija. Iako je u Bosni i Hercegovini postignut značajan napredak od socijalističkog sustava i napravljen korak prema modernizaciji obrazovanja kroz jačanje nacionalnih kultura i identiteta, epistemička zajednica još uvijek nema svoju zajedničku viziju koja bi ih usmjeravala. Nužno je uspostaviti obrazovanje za demokraciju i interkulturalizam kojeg čine kritičko razmišljanje i smisleno argumentiranje, što zahtjeva radikalne promjene u metodama poučavanja i učenja, sve od nastavnika do kurikuluma. Trenutne škole trebale bi se reformirati u ustanove koje oblikuju građane, umjesto pripadnike nacije ili religije, te promiču jedinstvo, jednakost, razumijevanje i toleranciju. Cijela zemlja treba se voditi ovim ciljem i ponovno naučiti kako živjeti zajedno, pri čemu je obrazovanje glavno sredstvo za postizanje tog cilja. Dok se to ne postigne, obrazovanje ostaje iza bodljikave žice etničkih, vjerskih, klasnih i spolnih barijera, nesposobno odgojiti učenike koji u različitostima prepoznaju ljepotu i sličnosti, koji o njima raspravljaju odbacujući ideje a ne ljude, istovremeno razvijajući

toleranciju (Mihaljević i Bošnjak, 2020). Od prethodno navedenih prijedloga pozitivnih utjecaja za napredak obrazovanja u BiH su dva najvažnija: inkluzivno građanstvo i programi obrazovanja za mir. Od 2000-ih, do danas djeluje program *Education for peace*, a u oko 100 škola u BiH prisutan je predmet „Građansko obrazovanje/Demokratija i ljudska prava“ kojim se njeguje inkluzivno građanstvo.

Iako zakoni o obrazovanju pružaju jednake mogućnosti školovanja za dječake i djevojčice, postoji razlika između obrazovanja u ruralnim i urbanim područjima. Osnovno školovanje je obavezno, ali u manje razvijenim ruralnim područjima nisu uloženi dovoljni naponi da se osigura školovanje za djevojčice. Prije rata, u ruralnim područjima Bosne i Hercegovine, poput bihaćkog područja i Istočne Bosne, djevojčice su često napuštale osnovnu školu kako bi radile na poljoprivrednim i drugim poslovima u domaćinstvima, a jedan od razloga za to je i udaljenost škola od njihovih domova (Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, 2004). U nastavku rada detaljnije će se razmotriti uvjeti i neprilike koje su se pojavljivale u sferi obrazovanja djevojčica u BiH uz popratne procese koji su formirali današnji obrazovni sustav.

4. Ženski pokreti u BiH u razdoblju od 19. stoljeća do danas

Položaj žene u Bosni i Hercegovini opravdano se može nazvati teškim. Uloga i mjesto žene ponajviše su u ovoj zemlji određeni duboko ukorijenjenim društvenim, religijskim ili etičkim običajima i normama, koji se teško mijenjaju i otežavaju ženama da utječu na promjene. Žene na ovom području dugo su bile obespravljene, te bez obzira na klasnu pripadnost nisu bile izjednačene s muškarcima, niti u obitelji, a ni i u društvu. Kada je riječ o školovanju, ono se znatno sporije razvijalo kod ženske djece, nego u slučaju muške djece. Razlozi za to nisu bili samo konzervativni, u smislu da nema potrebe obrazovati djevojčice, niti isključivo posljedica patrijarhata. Jedan od uzroka bio je i taj što su prve škole u BiH nastale radi obrazovanja vjerskog kadra, što je automatski isključivalo žene (Islamović, 2011). Razlog nejednakih i nepovoljnih obrazovnih mogućnosti bio je upravo neravnopravan i nepovoljan društveni položaj žena BiH. Slijedom navedenog može se zaključiti kako je neravnopravnost itekako bila prisutna i u školovanju, a tek krajem 19. stoljeća dolazi do masovnijeg procesa obrazovanja žena. U vezi s tim i prva artikulacija ženskih interesa na području BiH započela je tek

osnivanjem ženskih društava u vrijeme austrougarske uprave i nastavljena je u okviru prve Jugoslavije (1918. - 1929.), nastojanja prvih feministkinja usmjeravala su se na humanitaran rad i dostupnost obrazovanja.

Povijest ženskih pokreta te njihov doprinos obrazovanju i emancipaciji žena na prostoru Bosne i Hercegovine, može se sažeti u četiri glavna razdoblja, čija će obilježja i razvoj biti prikazani u nadolazećem tekstu. Prvo razdoblje obuhvaća vrijeme do završetka Prvog svjetskog rata, drugo razdoblje uključuje period između dva svjetska rata i vrijeme narodnooslobodilačke borbe i Revolucije od 1941. do 1945. Treće razdoblje traje od 1945. do devedesetih godina 20. stoljeća, dok četvrto razdoblje pokriva period od devedesetih godina do danas (Mihaljević i sur., 2023).

4.1. Vrijeme do završetka Prvog svjetskog rata

Kao prvi koraci k promjeni i poboljšanju društvenog položaja žene u sferi javnog života, u kojem je prethodno prevladavala diskriminirajuća praksa omalovažavanja žena, bili su formiranje građanskih ženskih Bosanskih društava i udruženja nacionalnih orijentacija, a prvo žensko društvo osnovano je 1901. u Banja Luci „Dobrotvorna zadruga pravoslavnih Srпкиnja Banjalučanki“ koje je širilo nacionalne ideje, jačao kulturni utjecaj, potpomagalo siromašne žene, školovalo siromašne djevojke te obuklo siromašnu djecu (Kecman, 1978).

U vremenu do završetka Prvog svjetskog rata, u većini humanitarnih društava u BiH žene su se uključivale uz svoje muževe, a ne kao autonomne ličnosti, te su obavljale pomoćne djelatnosti. Početkom dvadesetoga stoljeća u Bosni i Hercegovini istaknule su se žene koje su uveliko doprinijele obrazovanju i opismenjavanju žena, a neke od njih bile su Jelica Belović-Bernadžinska², Stoja Kašiković i Nafije Sarajlić (Mihaljević i sur., 2023). Jedna od najznačajnijih za prostor BiH bila je Staka Skenderova, koja je odstupala od uobičajene tradicionalne uloge žene, naučila je čitati i pisati u vremenu kada nije bilo djevojačkih škola, a stopa pismenosti stanovništva bila je svega 3%. Godine 1858. osnovala je prvu djevojačku školu u Sarajevu, gdje su organizirani tečajevi matematike, crtanja, čitanja i učenja staroslavenskog jezika. Školu su pohađale uglavnom bosanske Srпкиnje, kasnije i muslimanke (Šatrović, 2016). Upravo je ova škola potaknula otvaranje ženskih pučkih škola za hrvatsku

² Upravnica Ženske škole u Banja Luci, dok je 1908. godine vlasti nisu smijenile, ova istaknuta žena objavila je preko 800 članaka i 30 knjiga. Nakon umirovljenja vlasti su joj zabranile objavljivanje, pa je pisala pod pseudonimom. Njeni tekstovi, usmjereni na obrazovanje žena, promjenu tradicionalnih rodnih uloga i promociju socijalnog aktivizma, često su bili inspirirani liberalnim feminizmom.

djecu u BiH, čineći veliki korak za obrazovanje djevojčica i uspostavljanje ravnopravnijeg odnosa sa školovanjem muške djece.

Prema Luciji Benyovsky (1998, prema Mihaljević i sur., 2023), do kraja 1918. i prestanka Austro-ugarske vladavine, sva ženska društva uglavnom su se osnivala na karitativnoj osnovi, često prema vjerskoj pripadnosti (katolička, pravoslavna, židovska, evangelistička, itd.). Uporno su se borile za svoj društveni položaj i javni život, a njihova nastojanja da uspostave pravnu, političku i moralnu ravnopravnost spolova često su nailazila na otpor od vlasti.

Sredinom 19. stoljeća, Austro-Ugarska u svoje zemlje uvodi opće i obavezno obrazovanje za žene, čime im se omogućuje ulaz u neke profesije, najčešće su to bila učiteljska zvanja (Islamović, 2011). Uvođenje žena u javnu službu bila je pojava koju je Austro-Ugarska Monarhija izbjegavala, osim kada je u pitanju posao učiteljice, no i tu su postavljena brojna ograničenja koja su bila utvrđena Zakonom o pravnim odnošajima učitelja narodnih osnovnih škola od 29.3.1913. godine (Šušnjara, 2014). Iako su imale iste obveze i dužnosti kao i njihovi muški kolege, učiteljice su bile diskriminirane u pogledu nagrađivanja, naime ako su bile u braku s učiteljem, nisu mogle dobiti dodatne pogodnosti poput stanarine, ogrjeva, putnih ili selidbenih troškova. Učiteljice su bile posebno tretirane jer im nije bilo dozvoljeno da se udaju za nikoga osim za učitelje, u suprotnom su morale ostati neudate, a ukoliko bi se udale za nekog izvan učiteljskog kruga uslijedio bi gubitak posla (Papić, 1972).

U razdoblju do 19. stoljeća, žene nisu imale pravo na više obrazovanje, kao što je rečeno te sredinom 19. stoljeća postaje obavezno, dok je austro-ugarska vlada za tradicionalnu i kulturno „zaostalu“ BiH, smatrala podjelu škola na ženske i muške, kao najbolji izbor. Glavni predmet bio je ženski ručni rad uz crtanje, krojenje, šivanje i kuhanje (Islamović, 2011). Jasno se da zaključiti, kako je uloga škole prvenstveno bila osposobljavanje učenica za zadanu, žensku ulogu domaćice i kućanice, provodeći stereotipizaciju u svrhu socijalizacije djece prema tradicionalno nametnutim rodnim ulogama.

Tek krajem 19. stoljeća, žene izlaze iz ograničenog osnovnog obrazovanja i stječu više, gimnazijsko ili univerzitetsko obrazovanje. Razlog tome bio je brzi privredni, ekonomski i gospodarski razvoj koji je iziskivao potrebu za uključivanjem obrazovanih žena na tržište, u kojem je žena ovog teritorija imala loš socioekonomski status te radila u teškim uvjetima. (Islamović, 2011). Karakteristika ove faze razvoja obrazovanja je neključnost žena u kreiranje obrazovne politike. Postojeća mreža obrazovnih institucija nije im bila pristupačna, a lošiji socioekonomski status dodatno je otežavala njihovo obrazovanje. U kontekstu loših

radnih uvjeta, žene, pa i djevojčice većinom su bile izrabljivane do iznemoglosti, uz ekstremno niske plaće (Islamović, 2011).

Za vrijeme austrougarske vladavine, u Sarajevu i Mostaru, u tvornicama duhana bilo je zaposleno 104 radnika i 174 radnica koji se u narednim godinama samo povećavao, a veliki broj žena aktivno je sudjelovalo u radničkim pokretima i štrajkovima. Žene radnice učlanjivale su se u radničke organizacije Socijaldemokratske stranke, a do 1918. godine brojala je 3000 članica, među kojima je bilo više od 500 Muslimanki, što je bio veliki iskorak s obzirom da Muslimanke gotovo nisu izlazile iz kuće, te im je bilo uskraćeno obrazovanje. Prisutno je mišljenje da ranije Muslimanki nije ni bilo osim nekolicine urbanih obrazovanih žena, što potvrđuje činjenica da je samo jedna Muslimanka prisustvovala ženskom kongresu i da je dočekana sa zvižducima i gromoglasnom bukom, ali je morala biti ispraćena sa zabrinutošću u Sarajevo zbog problema koji je čekaju „kod kuće“ zbog prisustvovanja kongresu (Popov-Momčinović, 2013).

Žene Bosne prvi su put 8.3.1914. godine istupile na javnom zboru u Sarajevu, s uspješno održanom proslavom Međunarodnog dana žena, koja se pretvorila u protestni zbor, na kojem su govornice zahtijevale puno ekonomsko i političko oslobođenje žena (Kecman, 1978). Nerijetko su takvi javni skupovi bili smatrani komičnim i oblikom kolektivne hysterije, s obzirom da se na žene gledalo kao biće nižeg ranga te da nepotrebno i bezrazložno rasipaju energiju na politiku.

4.2. Između dva svjetska rata 1918. – 1941.

U poslijeratnom razdoblju, nakon 1. Svjetskog rata, u Bosni i Hercegovini osnovana su mnoga ženska i druga udruženja s ciljem ekonomskog i kulturnog napretka zemlje. Iako nije moguće precizno utvrditi njihov broj, većina ih je djelovala u Sarajevu, Banjoj Luci, Mostaru i Tuzli. U cijeloj Kraljevini Srba Hrvata i Slovenaca bilo je preko 300 ženskih društava, a u Sarajevu ih je pred Drugi svjetski rat bilo oko 25, a ona su se prema programskim ciljevima dijelila na nacionalna, kulturno-prosvjetna, humanitarna, stručno-profesionalna i feministička, a sva su radila na poboljšanju položaja žena. Upoznati smo kako su Bošnjaci tijekom Kraljevine SHS smatrani samo vjerskom skupinom, kulturno omalovažavani i isključeni iz društvene i političke sfere. Patrijarhalni sustav vrijednosti bio je duboko ukorijenjen u društvu, posebno u ruralnim područjima koja su manje vidljiva i zabačenija.

Vera Ehrlich Stein istraživala je obitelj u transformaciji između dva svjetska rata, a njena studija prikazuje i opisuje strukturu proširene patrijarhalne obitelji na Balkanu. Rezultati njenog istraživanja pokazuju kako su žene ne samo sudjelovale, već i jačale rodnu stereotipizaciju. Navedeno najbolje prikazuje isječak iz istraživanja u kojem je jedna od sudionica izjavila da muž ima "pravo" tući svoju ženu jer ona živi u njegovoj kući, čime se pokazuje veličina autoriteta muža koji je uglavnom bio distanciran od žene i nije joj pokazivao nježnost (Ehrlich-Stein, 1971, prema Popov-Momčinović, 2013). Uz to, sljedeći isječak (sudionice muslimanske vjeroispovijesti) iz drugog istraživanja (Spahić-Šiljak, 2007, str. 192) također vrlo slikovito i jasno pokazuje visoku stopu nasilja nad ženama u BiH i nespremnosti na dijalog: „*Ne talasati previše, jer od toga se ili utopiš ili budeš modra*“. Međutim, istovremeno su žene u nekim aspektima prepoznavale svoj inferiorni položaj i javno izražavale nezadovoljstvo, prvenstveno zbog neravnomjerne raspodjele obveza u proširenom domaćinstvu, dok je nasilje u obitelji bilo gotovo rasprostranjeno pojava.

Nakon rata u međuratnoj Bosni i Hercegovini, teška društvena situacija, obilježena siromaštvom, beskućništvom i nezaposlenošću, posebno je pogodila žene. Kao odgovor, mnoge su žene zajednički osnivale udruženja koja su im pružala podršku, obrazovanje te štitila njihova prava i interese, neovisno o nacionalnosti i vjeri. Jedna od političkih uporišta partije koja su djelovala u Bosni i Hercegovini su društvo Cvijeta Zuzorić u Sarajevu, muslimanska čitaonica Brazda u Tesliću, literarna družina Skerlić, Muslimanski kulturni dom, Seljačka sloga u Bihaću (Čirić-Bogetić, 1972). Ova udruženja su radila na kulturnom i ekonomskom osnaživanju žena diljem društva, nastojala su afirmirati jednakopravnost žena i muškaraca (Kujraković, 2009). Mnoga su bila udružena u centralne feminističke organizacije: Jugoslavenski ženski savez, koji je bio apolitičan i nije se borio za pravo glasa i Feministička alijansa, koja se borila za ravnopravnost i pravo glasa žena (Kujraković, 2009). Alijansa je u razdoblju 1938-1939. godine, zajedno s članicama stručnih ženskih organizacija, aktivno djelovala, za obranu prava žena u raznim strukama, pri čemu su mlade žene prednjačile u borbenosti, odlučnosti i ustrajnosti. Dana 3. veljače 1938. godine, od ministra prosvjete zatražila je da se odredbom u novom financijskom zakonu ukine zabrana udaje učiteljicama za neučitelje (Čirić-Bogetić, 1972). Ostvarivanje ravnopravnosti žena u bivšoj Jugoslaviji isprepleo se s antifašističkom borbom radničkoga pokreta, a zatim i u ekskluzivno ženske građanske organizacije.

4.2.2. Uloga Antifašističkog fronta žena u promjeni položaja žene

S pojavom fašizma, koji je ženama uskraćivao političke i ekonomske slobode, feminizam je postao opravdan i stekao ugled, a ženski pokret u Jugoslaviji, već od 1935. godine, postao je značajna antifašistička organizacija (Čirić-Bogetić, 1972). Žene su dobile priliku za konkretnu akciju kroz Antifašistički front žena (AFŽ). Ova društveno-politička organizacija imala je ključnu ulogu u promjeni ženskih uloga u društvu, omogućivši ženama izlazak iz privatnog u javni prostor, osnovan je 1942. godine u Bosanskom Petrovcu na Prvoj zemaljskoj konferenciji žena i bio je prva masovna ženska organizacija na ovim prostorima. Glavni cilj bio je opismenjavanje i sveukupno obrazovanje žena, naučiti ih kako sudjelovati u političkom i javnom životu komunističke Jugoslavije (Mihaljević i sur., 2023). Važno je naglasiti da je ratni i poslijeratni aktivizam žena u Jugoslaviji bio obilježen hijerarhijskim jazom između urbanih, obrazovanih rukovoditeljica AFŽ-a i članstva organizacije koje su uglavnom sačinjavale seoske žene i radnice. Vladao je hijerarhijski odnos, s obzirom da je KP Jugoslavije trebala žene aktivne u politici i tvornicama, dopustila je provođenje sustava emancipacije, dok su žene koje su radile u kućama i na poljima trebale postati radnice (Mihaljević i sur., 2023). Navedeno pokazuje dvostruke standarde i nedostatak potpune emancipacije i participacije žena. Vida Tomšić je, analizirajući položaj žene u predratnoj Jugoslaviji, povezala težak položaj radnica s lošim stanjem u industrijskoj proizvodnji, a položaj seljanki s nerazvijenim i malim posjedima, a glavne karakteristike koje opisuju tadašnji život žene seljanke su zaostalost, neznanje, nepismenost, naivnost i siromaštvo. Žene radnika, malih zanatlija i činovnika koje su pretežno bile domaćice suočavale su se s mnogobrojnim problemima kod kuće (Čirić-Bogetić, 1972). Žena na selu bila je u znatno nepovoljnijoj poziciji, one su živjele u proširenim obiteljima i zadrugama u kojima je vladala stroga hijerarhija koja je određivala ulogu i status žene. Snažnije prakticiranje religijske prakse i običajnih pravila prema kojima je muškarac i dalje bio glava obitelji, a žena podčinjena njegovom autoritetu dodatno je onemogućavao zakonski propisanu ravnopravnost. Podaci dobiveni pregledom katastarskih, sudskih evidencija i knjiga mjesnih vijeća, jasno pokazuju da žene ne ostvaruju pravo na nasljeđivanje kao što im zakon jamči, kćeri su se nerijetko odricale roditeljske imovine u korist braće ili drugih muških srodnika. Ovakvi odnosi rezultirali su potpunom ili većinskom ekonomskom ovisnosti o muškarcima i obitelji, što je značajno ograničavalo ženinu emancipaciju (Spahić-Šiljak, 2007).

Komunistička partija Jugoslavije (KPJ), suočena sa složenim vanjskim i unutrašnjim političkim uvjetima, razvijala je strateško-taktičku koncepciju rada među ženama, koristeći teoriju i iskustva međunarodnog revolucionarnog pokreta i borbe u Jugoslaviji. Rezultati posljednjih godina pokazali su pojačano učešće žena u važnim političkim akcijama, posebno od 1938. i 1939. godine, što je rezultiralo i velikim brojem žena koje su sve češće bile podvrgnute policijskom teroru, uhićuju i upućuju u logore. Komunistička ideologija profilirala je nove društvene vrijednosti u Jugoslaviji, među kojima je i ideja ravnopravnosti spolova u svim segmentima društva. Na Petoj zemaljskoj konferenciji utvrđen je stav KPJ-a u vezi sa ženskim pitanjem, te su navedena četiri ključna zahtijeva u vezi s položajem žene koja se trebaju uvesti u "Program rada AFŽ-a". Zaštita majčinstva, što uključuje ukidanje razlika između bračne i izvanbračne djece, te ukidanje dvostrukog morala u ženskom javnom i privatnom životu. Također, uvođenje građanskog braka i mogućnost razvoda. Pravo na rad sa jednakom plaćom za jednak rad, zaštita žena na radu, pristup svim zanimanjima prema stručnosti i sposobnostima, te priznavanje svih političkih prava, posebno prava glasa, koje afirmira ženu kao punopravnog građanina i predstavlja jedno od osnovnih političkih prava suvremenog civiliziranog svijeta (Čirić-Bogetić, 1972).

4.3. Razdoblje ženskih pokreta od 1945. do devedesetih godina 20. stoljeća

Nakon rata, fokus djelovanja AFŽ-a bio je na uključivanju žena u obnovu i izgradnju zemlje, ali i na tradicionalnim zadacima vezanim uz etiku brige, poput skrbi za siročad, starije, i invalide. Istovremeno se radilo na edukaciji žena za sudjelovanje u važnim gospodarskim djelatnostima i na značajnim političkim funkcijama. Socijalistička emancipacija žena značajno je unaprijedila njihov položaj u društvu, omogućivši im veće sudjelovanje u javnoj i političkoj sferi, istaknut je veliki doprinos partizanki u borbi, te pružene prilike za različite oblike edukacije, usavršavanja i aktivnosti unutar partije (Popov-Momčinović, 2013). Nakon Drugoga svjetskog rata veliki broj žena u BiH počele su se opismenjivati i stjecati sveučilišne diplome i doktorate, a prva žena koja je stekla zvanje doktora znanosti bila je Marija Kon, nakon nje uslijedio je veći broj značajnih znanstvenica i profesorica na prostorima BiH, poput Smilje Mučibabić, Herta Kuna, Slavica Krneta, te prva dekanica Zlata Grebo, iako danas BiH broji vrlo malo rektorica i dekanica (Mihaljević i sur., 2023).

Aktivistkinje AFŽ-a bile su svjesne da se patrijarhalna kultura ne može ukinuti dekretom, pa su se u ženskim časopisima iz 1950. i 1951. godine naglašavale potrebe za odgojem djece u duhu jednakosti. Tijekom 1950-ih nastupa „trend“ povlačenja žena iz javnog života, pri čemu

se glavnim uzrokom smatra uvođenje dječjeg doplatka, što je znatno demotiviralo žene za rad u gospodarstvu i ostalim sferama društva. Doplatak je intenzivno poticao veliki broj majki da napuste svoje radno mjesto i ostanu kod kuće s djecom (Popov-Momčinović, 2013). U razdoblju socijalizma dolazi do porasta zapošljavanja žena, ponajviše u područjima obrazovanja, zdravstva, socijalne zaštite i ugostiteljstva odnosno poslovima koji se vežu uz „žensku prirodu“. Statistički podaci iz priložene Tablice 3. jasno pokazuju različite oblike diskriminacije žena na tim radnim mjestima. Žene su dobile priliku za obrazovanje i rad, ali su zbog usklađivanja majčinstva i karijere bile prisiljene birati "ženska zanimanja" koja su ulazila u domenu obiteljskih obaveza (Spahić-Šiljak, 2007).

Tablica 3. *Žene u društvenom sektoru po granama djelatnosti 1986.-1988. (godišnji prosjek)*

GRANA - DJELATNOST	1964		1966		1969	
	ukupno	žene%	Ukupno	žene%	ukupno	žene%
Obrazovanje	12.836	51.7	14.436	51.1	17.089	49.8
Naučna djelatnost	547	42.8	785	38.4	769	35.6
Zdravstvena zaštita	10.374	62.6	11.741	62.4	12.425	62.0
Socijalna zaštita	1.372	54.4	1.453	59.5	1.657	58.8
Ugostiteljstvo	4.984	49.8	5.199	51.3	5.362	52.7

Napomena: Podaci preuzeti iz Spahić-Šiljak, Z. (2007). *Žene, religija i politika: analiza utjecaja interpretativnog religijskog naslijeđa judaizma, kršćanstva i islama na angažman žene u javnom životu i politici u BiH.* Internacional multireligijski i interkulturalni centar IMIC Zajedno.

Žene su bile znatno manje zastupljene na rukovodećim pozicijama, duže su čekale na unapređenje, a njihov prosječan dohodak često je bio niži od dohotka muškaraca s istom stručnom spremom, ovisno o grani djelatnosti (Kecman, 1978). Očiti problem koji je bio prisutan jest dvostruka opterećenost žena, ona je bila zaposlena, ali istovremeno i domaćica i majka, stoga je emancipacija žena bila nepotpuna u socijalističkom razdoblju. Učešće žena u političkom životu u BiH bilo je zanemarivo, unatoč proklamacijama o jednakopravnosti i garancija koje je sadržavao prvi republički Ustav BiH, što pokazuju i podaci iz priložene tablice:

Tablica 4. *Učešće žena u Narodnoj Skupštini BiH od 1946. – 1953. godine* (Spahić-Šiljak, 2007).

PREDSTAVNIČKI ORGAN	1946.	1950.	1953.
Narodna skupština NRBiH ukupno	155	270	196
Žene	8 (5.16%)	15 (5.55%)	8 (4.0%)

Napomena: Podaci preuzeti iz Spahić-Šiljak, Z. (2007). *Žene, religija i politika: analiza utjecaja interpretativnog religijskog naslijeđa judaizma, kršćanstva i islama na angažman žene u javnom životu i politici u BiH.* Internacional multireligijski i interkulturalni centar IMIC Zajedno

Broj žena na republičkim i općinskim razinama u političkom životu u BiH, bio je znatno manji od ukupnog prosjeka SFRJ (Spahić-Šiljak, 2007). Iako su društveno-politički sistem i komunistička ideologija pokušavali potisnuti religiju na margine društva, ona je opstajala zahvaljujući ženama. One su u privatnosti doma čuvale i njegovale religiju koja je podrazumijevala i održavala tradicionalne vrijednosti, uključujući hijerarhijske odnose među spolovima i strogu podjelu uloga. Istraživanja na području BiH pokazuju da se odnos žena i muškaraca na političkoj sceni poklapaju s njihovim odnosima iz privatnog života, u kojem vlada patrijarhalna kultura koja muškarcima dodjeljuje ulogu i moć odlučivanja koja se zatim prenosi i u javnu sferu djelovanja. Od 1978. broj žena u Skupštini SRBiH iznosio je 22,17% te od tada bilježi tendenciju blagog rasta, što potvrđuju postotci iz Tablice 5. (Popov-Momčinović, 2013).

Tablica 5. *Žene u skupštini SRBIH i skupštinama općina od 1974. do 1986. godine*

PREDSTAVNIČKI ORGANI	1974.	1978.	1982.	1986.
Republička skupština	320	320	320	320
Žene	15.62%	22.17%	23.12%	24.06%
Skupštine opština	10.229	10.916	10.941	10.955
Žene	15.59%	17.58%	17.87%	17.27%

Napomena: Podaci preuzeti iz Spahić-Šiljak, Z. (2007). *Žene, religija i politika: analiza utjecaja interpretativnog religijskog naslijeđa judaizma, kršćanstva i islama na angažman žene u javnom životu i politici u BiH.* Internacional multireligijski i interkulturalni centar IMIC Zajedno

Nadalje iako su uspostavom SFRJ prestali formalno važiti konfesionalni zakoni, a Ustav FNRJ-a iz 1946. godine je garantirao jednakopravnost žena s muškarcima, u kratkom periodu nijedan zakon, ideologija, pa ni Ustav nisu mogli promijeniti i emancipirati duboko ukorijenjen vrijednosni sustav i kulturu jednog naroda, posebice u privatnom životu.

4.4. Ženski pokret u BiH u ratnom i poslijeratnom periodu

Početak 90-ih godina prošlog stoljeća, Bosna i Hercegovina, kao i ostale države bivše Jugoslavije, ušla je u razdoblje političke i ekonomske tranzicije. Ovaj kontinuitet bio je prekinut strašnim ratom od 1992. do 1995. godine, tijekom kojeg je zemlja potpuno osiromašena i devastirana. Posljedice pada komunizma i ratna razaranja dovele su do uništenja industrije i ekonomske krize, što je rezultiralo visokim postotkom nezaposlenosti i svim popratnim negativnim društvenim implikacijama (Spahić-Šiljak, 2007). U ovom razdoblju opada sistem vrijednosti socijalizma i dolazi do uspona etnonacionalizma, odnosno biti žena više nije bilo važno, već je postalo važno jesi li Bošnjakinja, Hrvatica ili Srпкиnja, a popratno jača i trend društvene resocijalizacije, odnosno povratak starim vrijednostima. Žene se zloupotrebljavaju u svrhu političke manipulacije, te je često korištena kao personifikacija nacije „voljena, željena, zaštićena“, a muškarac je njen zaštitnik i ljubavnik. Žena je ponovo potisnuta u privatnu sferu gdje joj je nametnuta njena najčasnija uloga u životu „majka-odgajateljica“, što je rezultat djelovanja konzervativno orijentiranih političara koji su smatrali da je socijalistički sistem razorio obitelj. Podaci iz 2001. godine ukazuju da žene zauzimaju trećinu (32%) zaposlenog stanovništva u Federaciji BiH, a u Republici Srpskoj 41%. No, u ukupnom broju zaposlenih žena najveći dio zauzimaju bez kvalifikacija (37,2 %), sa srednjom školom (27%), te tek 1,3% sa višim ili visokim obrazovanjem. Ovaj tip obrazovne strukture upućuje na činjenicu da su žene uglavnom zaposlene na zanimanjima koji su manje plaćena, dok muškarci zauzimaju više bolje plaćenih poslova (Subašić i sur., 2021). Žene su u ovom periodu bile primorane više se usmjeriti na preživljavanje, posao i brigu o djeci, nego na politički angažman, što se da zaključiti prema brojevima zastupljenosti žena 1996. godine, na prvim poslijeratnim izborima, čiji se brojevi nisu puno promijenili od prethodnih:

- Predstavnički dom Parlamenta BiH: od 42 zastupnička mjesta 1 je dobila žena (2.38%);
- Predstavnički dom Parlamenta FBiH: od 140 mjesta 7 su dobile žene (5%);
- Parlament Republike Srpske: od 106 mjesta žene su zauzele 6 mjesta (1.89%).

Organizacija za europsku sigurnost i suradnju (OESS) svojom privremenom izbornom komisijom uvodi tzv. "ženske kvote", kojima je svaka politička partija bila obavezna da uvede minimalno tri žene na izborne liste, no 2000. uveden je model otvorenih lista, kojom se znatno umanjila mogućnost žena da dobiju podršku unutar tradicionalistički orijentirane bosanskohercegovačke sredine (Spahić-Šiljak, 2007). Danas je ženski pokret najjači segment civilnog društva Bosne i Hercegovine. Činjenica je da žena ima više od muškaraca u sferi civilnih inicijativa, pa se da zaključiti kako su žene unutar civilnog društva BiH izborile i ostvarile vlastiti prostor. Broj ženskih organizacija dostiže čak do njih 99, iako autorica ističe da je oko trideset ženskih organizacija istinski aktivno te da ostala većina postoji samo na papiru (Popov-Momčinović, 2013).

5. Povijesni pregled i utjecaj religije na obrazovanje žena u BiH

Ovo poglavlje započinje prikazom obrazovne situacije u BiH od samih početaka, s osvrtom na Zakon o obveznoj nastavi koji je donesen tek 1911. godine. Dok su nedosljedne odredbe ovog zakona omogućile velikom broju učenika, osobito djevojčicama, da prođu bez školovanja, odnosno da budu uskraćene osnovnog ljudskog prava. Na temelju dosadašnje analize u ovom radu, poznata je podjela škola na muške i ženske, striktna podjela sadržaja i samih programa. Nadalje ta podjela može se iščitati u Napomeni za djevojačke škole, koju Islamović (2011) navodi u radu, te koja ističe da bi djevojčice trebale biti podučavane praktičnim vještinama vezanim za domaćinstvo i poljoprivredu u školskim vrtovima, kao što je uzgoj povrća, cvijeća, peradi, te poslovi poput kućanskog održavanja, mljekarenja, tkanja, i pripravljanja sira. Može se pretpostaviti da je vladala snažna ideologija stroge podjele rada, patrijarhata i nasljeđe muškarcima osigurali su superiornost nad socijalno izoliranim ženama, te vlast u obitelji.

Na temelju istraživanja koje je Spahić-Šiljak provela 2006. godine diljem BiH, u 20 bosanskohercegovačkih sela i gradova, intervjuirajući Muslimane, Pravoslavce, Katolike, Židove te manji broj ateista i agnostika (299 žena i 230 muškaraca), može se dobiti bliži uvid u položaj i obrazovanje žena na teritoriju ove zemlje. Naime, cilj istraživanja bio je ustanoviti postoji li povezanost religije i kulturne tradicije sa sudjelovanjem žena u sferama javnog života i politici. Na temelju demografskih odrednica najveći broj ispitanika/ca ima srednju stručnu spremu (46,95% muškaraca i 41,80% žena). Muškarci, također, u većem postotku posjeduju završeno visoko obrazovanje (26,95% muškaraca i 21% žena), dok žene prednjače u osnovnom obrazovanju (15,71%) u odnosu na muškarce (4,75%). Navedeni statistički podaci potvrđuju činjenicu da su se žene u manjem omjeru obrazovale i da je u prvim godinama nakon Drugog

svjetskog rata visoko obrazovanje pa i srednje bilo dostupnije muškarcima. U ruralnim krajevima, žene su većinski imale završenu samo osnovnu školu, mlađe svih osam razreda, a starije isključivo prva četiri, a kao najčešće razloge koji se ponavljaju su religijski odgoj i tradiciju. U urbanim sredinama obrazovanje je bilo na višem stupnju pa i osvješteniji odnos prema obrazovanju djece, no na selima, od žena se zahtijevala moralna besprijekornost jer su one predstavljale obraz obitelji, a često su i majke bile strože prema kćerkama. Sljedeći isječci iz intervjua savršeno ilustriraju i potvrđuju prethodne teze (Spahić-Šiljak, 2007, str. 180):

“Ja sam htjela ići u školu, ali kad sam završila četiri razreda osnovne škole, majka mi je rekla, dosta ti je, važno je da se znaš potpisati, a za udaju ti više i ne treba” (sudionica pravoslavne vjeroispovijesti).

„Moj otac je htio da me pošalje u srednju školu, ali je majka bila protiv, nije govorila mjesec dana s njim zbog toga“ (sudionica pravoslavne vjeroispovijesti).

Statistički podaci iz 1910. godine o pismenosti stanovništva Bosne i Hercegovine pokazuju da su žene bile najčešće nepismene sa stopom nepismenosti od 93,35%. Prema vjerskoj pripadnosti, postotak nepismenosti među ženama bio je najviši među muslimankama (99,68%), zatim među pravoslavkama (95,60%) i najniži među katolkinjama (83,86%) (Islamović, 2011). Nepismenost je naročito bila raširena kod žena na selu, prema podacima iz 1936. godine u pojedinim dijelovima zemlje bilo je i do 99% nepismenih žena na selu, koje su u potpunosti bile isključene iz društvenog života i rada. One učenice koje su i završile obavezna četiri prva razreda osnovne škole vrlo rijetko bi nastavile sa školovanjem, te bi s godinama zaboravile i to elementarno znanje (Kecman, 1978). Situacija se nije znatno mijenjala, prema popisu iz 1971. godine na području SFRJ bilo je 2.549.571 nepismenih, od toga 1.929.710 (ili 75,6%) žena (Islamović, 2011). Glavni razlozi visokih stopa nepismenosti i nezavršavanja osnovne škole, i kod ženske i muške djece, uglavnom su, kako navode ispitanici, bili financijsko stanje roditelja (52.74%) i sami roditelji³ (34.40%). Zatim državno uređenje i društvo⁴ (20,41%), te mentalitet

³ Roditelji su navedeni kao razlog zbog loše uređenog obiteljskog stanja, razvoda, nasilja u porodici, napuštanja djece i ostalo

⁴ Pod tim se misli na nedovoljno stroge zakone, sankcije i neadekvatnost državnih mjera za podizanje svijesti o važnosti obrazovanja djece, ispitanici koji su naveli razloge znaju za slučajeve gdje roditelji koji su prekršili zakone i nisu obrazovali svoju djecu znaju da neće otići u zatvor, da neće dobiti visoke novčane kazne i da im se neće oduzeti skrbništvo nad djetetom; osim niskih kaznenih mjera uzrok je i dugotrajna procedura i

i tradicija (12.28 %), prvenstveno se odnosi na same stavove roditelja, koji su se formirali na religijskom odgoju i patrijarhalnoj tradiciji. Koliko su stavovi roditelja utjecali na obrazovnu sliku djeteta potkrepljuje isječak iz intervjua, jedne od muslimanskih ispitanica: „Moja majka je insistirala na tome da ja završim srednju školu – ali da budem ili učiteljica ili medicinska sestra – jer ću tako imati više vremena za kuću i porodicu. Uvijek mi je govorila, kakvu god diplomu da stekneš, kući te čeka sudoper, kuhanje i pranje.., (Spahić-Šiljak, 2007, str. 185). Prethodni isječak se odnosi na sudionicu koja je odgojena i odrasla u tradicionalnom sustavu u kojem je najvažnije društveno i statusno određenje žena bila njihova uloga kućanice, supruge i majke. U toj nejednakosti, ženama su izgledi za uvažavanjem njihovih glasova, mišljenja i potreba, u potpunosti bili uskraćeni.

Prema odgovorima sudionika koji su sudjelovali u istraživanju Spahić-Šiljak (2007), može se prikazati način vjerskog obrazovanja prema spolu, u kojem je 33,44% žena vjersko znanje steklo isključivo u obitelji s roditeljima, dok je 23,47% muškaraca i 16,38% učilo o vjeri samostalno uz literaturu. Navedeno pokazuje kako je prisutna razlika u načinu stjecanja znanja u odnosu na spol, a majke su najčešće te koje prenose religijske i druge vrijednosti u primarnoj socijalizaciji te koje bi u većini slučajeva sačuvala vjeru u kriznim vremenima (Spahić-Šiljak, 2007). Patrijarhat je uveliko utjecao i na oblikovanje religijske prakse i normi koji većinski zahtijevaju hijerarhijski ili u najboljem primjeru komplementaran odnos između žene i muškarca. Taj odnos je znatno oblikovao i odgoj, bio religijski ili ne, koji je usmjeravao roditelje u okvire ponašanja, što uključuje i način izbora škole i zanimanja. Religijom, koja stoji kao okvir i mjerilo onoga što je etički prihvatljivo ili neprihvatljivo u jednom društvu, vodi se većina bosanskohercegovačkih obitelji, a iznimno važno je i "šta će ljudi reći". U narednim poglavljima bit će detaljno obrađeno i prikazano obrazovanje djevojčica kroz tri glavne religije koje prevladavaju u Bosni i Hercegovini, te kako su te religije utjecale na njihov obrazovni put.

Tablica 6. Pohadanje škola po konfesionalnoj pripadnosti djece

preopterećenje sudova za prekršaje, koji ne bi stizali procesuirati sve prijave u kratkom vremenskom roku (Spahić-Šiljak, 2007)

Konfesija	Katolici	Pravoslavni	Muslimani	Židovi	Svega:
Muška djeca	11.587	10.526	8.772	639	31.817
Ženska djeca	3.304	2.412	249	505	6.702
Ukupno:	14.891	12.938	9.021	1.144	38.519

Napomena: Podaci preuzeti iz Šušnjara, S. (2014). Školovanje ženske djece u Bosni i Hercegovini u doba Austro-Ugarske (1878. – 1918.). *Napredak*, 154(4), 453-466

5.1.Školovanje ženske djece u BiH kroz tri religije

U islamu, prema Kuranu žene poštuju kao majke, kćerke, sestre i supruge, a odnos između žene i muškarca je komplementaran i zasnovan na međusobnom nadopunjavanju. Međutim, s vremenom su muslimani, kao u svijetu tako i u BiH, pod raznim utjecajima i zbog nesigurnosti prema suvremenim pojavama, zauzimali oprečne stavove o pravima žena, uključujući njihovo političko angažiranje, glasanje na izborima i poslovnu aktivnost.

Još od razdoblja Osmanskog Carstva u Bosni su postojali mektebi, islamske osnovne škole za žensku djecu, u doba Austro-Ugarske dolazi do njihove modernizacije. Kroz cijeli rad naglašava se razdoblje Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini, koje je usko povezano s velikim promjenama u obrazovanju uz uvođenje europskog obrazovnog sistema. Posebna pažnja obrazovanju muslimanske žene i njenom društvenom angažmanu počinje se poklanjati dolaskom Austro-Ugarske u Bosnu i Hercegovinu, kada nova vlada uvodi suvremeni europski obrazovni sistem s jednakim pravima na obrazovanje za muškarce i žene.

Tijekom Austro-Ugarske vladavine, sve tri vjerske zajednice su se suočavale s izazovima modernizacije obrazovnog sistema i integracije žena u širu društvenu sferu. Dok su katoličke i pravoslavne djevojčice imale bolji pristup obrazovanju, muslimanske djevojčice su se suočavale s većim otporom zbog tradicionalnih normi i stavova unutar njihove zajednice. Međutim, svi su se sustavi školstva u konačnici razvijali, omogućujući ženama postepeno uključivanje u obrazovni sistem i društvo, unatoč inicijalnim preprekama i razlikama u pristupu. U vrijeme Austro-ugarske vladavine⁵ školstvo se dijelilo na konfesionalno, državno

⁵ Razdoblje Austro-Ugarske vladavine u Bosni i Hercegovini trajalo je od 1878. do 1918. godine

(narodno) i privatno. Škole su uglavnom bile muške i ženske, a ponegdje i mješovite (Papić, 1972).

S obzirom da su bosanskohercegovačke obitelji tradicionalne i vode se strogo religijom kao mjerilom što je etički u društvu ispravno, tako je i školovanje pravoslavnih djevojčica zavisilo o društvenim, kulturnim i političkim kontekstom. Uz državne više djevojačke škole, spomenuli smo ranije i otvaranje konfesionalnih škola koje su bile nalik državnim. Do kraja Austro-Ugarske vladavine u BiH ih je bilo ukupno 15, od kojih je, već spomenuto, najveći broj bio 13 katoličkih, dok su ostale dvije bile jedna muslimanska i jedna pravoslavna. S obzirom da su ove škole bile izdržavane od strane vjerskih institucija i organizacija često su smatrane privatnim, no državna vlast je određivala nastavne planove i programe te odobravalu rad nastavnica u ovim školama.

Godinama su muslimani u BiH, predvođeni javnim osobama, političarima, piscima i vjerskim učenjacima, raspravljali o obrazovanju muslimanskih žena, a mnogi su se protivili ideji da muškarci, a posebno žene, pohađaju europske škole uvedene od strane Austro-Ugarske (Hatunić, 2016). Istaknuo se, Hasan efendija koji je otvorio Prvu muhamedansku žensku školu u Sarajevu 1892. godine, koja je imala 4 razreda a u njima su poučavani vjerski predmeti, te ručni rad, iako je broj djevojčica u odnosu na mušku djecu bio simboličan, barem su dobile priliku skromno se opismeniti (Ćurić, 1983). U Sarajevu je bio otvoren i privatni tečaj za obrazovanje muslimanskih djevojčica u rasponu od 7 do 14 godina, gdje su učile čitati, pisati, računati te su pohađale predmet pod nazivom ženski ručni rad (Ćurić, 1983). Prema izvješću učiteljice Herman izuzetno je mali broj građana koji su pristali upisati svoju djecu u školsku 1894./95.godinu, odnosno samo 18 učenica od kojih je njih jedva 12 redovito pohađalo školu. Tadašnja vlada je osnivala posebne osnovne škole ili odjeljenja samo za djevojčice zbog predmeta kao što su domaćinstvo i ručni rad, ali pravi razlog za segregaciju bio je privlačenje muslimanskih djevojčica u školu. U onim mješovitim školama u razredima su djevojčice uglavnom sjedile u posebnim klupama koje su bile u prvim redovima, čak su i nastavnici dobili posebne naputke da moraju nadgledati i paziti da se ne dogodi nešto što bi moglo „povrijediti prirodenu nježnost i stidljivost ženske djece“ (Papić, 1972, str. 63). Bošnjaci su prema obrazovanju muslimanske ženske djece većinski imali odbijajući stav, što potvrđuje činjenica da je u školskoj 1899/1900. godini u 293 osnovne škole u BiH bilo upisano samo 4.886 bošnjačke djece, od čega 12 djevojčica (Islamović, 2011). U kasnijem periodu broj učenica

muslimanki će se postepeno povećavati, ali ukorijenjeni negativan i odbijajući stav prema njihovom obrazovanju ostao je prisutan još godinama nakon.

Veliku ulogu u borbi za uključivanje muslimanske ženske djece u škole, imale su Islamske prosvjetne ankete koje su se provodile 1910. godine i 1911./12. godine, pomoću kojih su jasno otkrivena razmišljanja i stavovi muslimanskog stanovništva po pitanju školovanja ženske djece (Ćurić, 1983). Rezultati istraživanja prvog ciklusa ističu da samo dobro obrazovana žena može biti dobra majka i učiteljica svojoj djeci, koji su većinski potjecali od strane onih pojedinaca koji su bili svjesni važnosti obrazovanja ženske djece za buduće naraštaje. Zaključeno je kako nema dovoljno škola za žensku populaciju te da bi se trebao proširiti opseg predmeta uvođenjem svjetovnih. Iako se na prvu doima kao napokon pružena mogućnost školovanja ženskoj djeci, ona ipak implicitno ograničava žene na tradicionalne rodne uloge majke i učiteljice. Naravno da je obrazovanje za majčinstvo važno, no neosporno je da žene mogu doprinijeti društvu na brojne druge načine, izvan ovih tradicionalnih uloga, u suprotnom ovi rezultati sugeriraju da je jedina svrha ženskog obrazovanja biti bolja majka, čime se zanemaruju ostali potencijali i profesionalne aspiracije.

Zemaljska vlada predložila je osnivanje Muslimanske ženske preparandije⁶ prema preporukama iz prvog ciklusa istraživanja, ali je ⁷Ulemi-medžlisi to odbio. Njihov razlog je bio da djevojke, prema ⁸šerijatskom zakonu, moraju biti pokrivena i izbjegavati kontakt s bilo kim osim s članovima obitelji u dobi kada bi trebale pohađati školu. Kao drugi razlog naveden je kako bi se nakon školovanja, njihov posao učiteljice u javnim narodnim osnovnim školama, također suprotstavljao šerijatu, a sve to bi izazvalo još dodatnih tenzija među muslimanskim narodom (Šušnjara, 2014). S obzirom na vjeroispovijest, broj muške djece koji pohađaju škole je bio u vidljivom porastu u odnosu na prethodne godine, a isti slučaj je bio i kod ženske djece, nažalost iznimka je i dalje bila kod djevojčica iz muslimanskih obitelji, za koje Zakon o obveznom školovanju iz 1911. godine nije vrijedio. Bosanski muslimani uveliko su zaostajali iza pravoslavaca i katolika, kada se govori o školovanju u državnim školama, posebice kada je riječ o djevojčicama, što potvrđuju i statistički podaci. Prema podacima iz priložene Tablice 6. može se iščitati poražavajući broj od 249 muslimanskih djevojčica koje su redovno pohađale narodne osnovne škole (Bogićević, 1965 prema Šušnjara, 2014). Uz Bogićević i autorica Žutić

⁶ njem. Präparande, prema lat. praeparandus: unaprijed pripremljen, stari naziv za učiteljsku školu

⁷ vrhovno tijelo islamske zajednice

⁸ Šerijat, muslimanski vjerski zakon

(2009) navodi kako je Sarajevska gimnazija, 1910. godine, brojila 516 učenika, od kojih je 185 katolika, 208 pravoslavnih i 76 muslimana, zauzimajući porazan postotak od 14.6 % učenika muslimanske vjeroispovijesti. U istoj godini, u Bosni i Hercegovini, na latiničnom pismu, bilo je pismenih 637 muslimanki, 13.167 pravoslavnih i 26.375 katolkinja, shodno tome, lošija obrazovna pozadina je muslimanke dovela i do podređenog položaja u društvu, u odnosu na ostala dva naroda.

Broj obrazovanih žena u Bosni i Hercegovini tokom komunističke vlasti je rastao, ali je značajan broj muslimanki ostao na nivou osnovnog obrazovanja. To potvrđuju brojna istraživanja koja pokazuju značajnu neravnotežu u obrazovnom nivou između muškaraca i žena unutar muslimanske populacije (Hatunić, 2016). Pohadanje srednje škole kod muslimanskih djevojčica bila je rijetkost upravo zbog tradicionalnih normi odgoja ženske djece, koje su ograničavale samostalne odlaske mladih žena u gradove i miješanje s muškarcima, posebno izraženo u muslimanskim porodicama. Sljedećom izjavom, ispitanik muslimanske vjeroispovijesti, savršeno opisuje situaciju, govoreći o svojoj obitelji: „Moj otac nije dao sestrama da idu u srednju školu, jer je mislio da će se iskvariti (moralno) i da će izgubiti obraz (čast).“ (Spahić-Šiljak, 2007, str. 190). Primjetno je da su žene u Bosni i Hercegovini danas, s nekim izuzecima, zauzele svoje mjesto u društvu i obrazovnom sistemu. Osnovne škole danas podjednako upisuju muslimanske djevojčice i dječaci, što je slučaj i sa srednjim školama i fakultetima. Broj učenica je čak nešto veći od broja učenika, što ukazuje da se neravnoteža između muškaraca i žena u srednjoškolskom obrazovanju Islamske zajednice u BiH izgubila (Hatunić, 2016).

U usporedbi s muslimanskim djevojčicama, katoličke djevojčice su imale veću dostupnost obrazovanju zahvaljujući časnim sestrama koje su osnivale škole diljem zemlje već 1871. godine. Katoličke škole su bile poželjnije zbog bolje radne discipline i širih programa poučavanja, uključujući domaćinstvo i ručni rad. Katoličke škole su također bile otvorene za djevojčice drugih vjeroispovijesti, najčešće židovske. Prve osnovne škole za katoličku djecu nakon Osmanlija osnivaju časne sestre, reda sv. Vinka, koje 1871. godine iz Zagreba dolaze u Bosnu i otvaraju škole diljem zemlje, poučavajući žensku i mušku djecu vjerskim i svjetovnim predmetima. Prvenstveno cilj je bio da bi se osposobio svećenički stalež koji bi pomagao svećenicima u izvršavanju različitih crkvenih obreda (Islamović, 2011). Nastavu su izvodili franjevci i časne sestre, koje su i bile prve učiteljice sa završenom učiteljskom školom, te učitelji svjetovnjaci iako u znatno manjem broju. Naime, u tim prvim franjevačkim pučkim

školama u Bosni, obrazovalo se samo poneko žensko dijete, dok u školama hercegovačkih franjevaca ženske djece nije bilo uopće. Nastavni programi i udžbenici bili su po uzoru na one iz Hrvatske, a škole su bile uzdržavane od strane franjevaca i roditelja učenika, Austro-Ugarska vlada je redovno slala novčane pomoći kako bi mogla uspostaviti nadzor, franjevci su često prihode odbijali i nastojali spriječiti pa su osnivali razne fondove. Veliki broj časnih sestri sa sjedištima u Beču dolazile su u BiH osnivati nove pučke škole, poput redova: *Sestre Klanjateljice predragocjene krvi Kristove*, *Sestre služavke malog Isusa*, *Kćeri Božje Ljubavi*. Škole su pohađale većinskim dijelom djevojčice katoličke vjeroispovijesti, no znalo se desiti učenice drugih vjeroispovijesti pohađaju nastavu, najčešće iz židovskih obitelji i rijetko iz muslimanskih (Papić, 1972). U školama su bile zaposlene uglavnom učiteljice sa završenom Učiteljskom školom u Zagrebu, a zbog dobre radne discipline, intenzivnijem i širem poučavanju iz područja domaćinstva i ručnog rada, škole su postajale poželjnije od državnih škola. U Hercegovini, za razliku od Bosne školstvo je bilo u stagnaciji, s obzirom da Mostarska biskupija nije bila zainteresirana za dovođenje sestara koje su bile diljem Bosne, već su pozvali *Školske sestre trećeg reda sv. Franje* iz Maribora koje su prvo otvorile sirotište pa školu. Između dva rata otvorile su i Djevojačku domaćičku školu u Mostaru, Žensku stručnu školu u Konjicu, Čapljini, Širokom brijegu te u Trebinju (Papić, 1972).

Austro-Ugarska u Bosni uvodi novi tip škole, Više djevojačke škole, prva je otvorena u Sarajevu, a razvila se u sastavu prve ženske osnovne škole, osnovane 1879. godine, a do 1890. godine je imala svih osam razreda. Godine 1891. se viši razredi odvajaju od nižih, te se otvaraju i konfesionalne više djevojačke škole diljem zemlje, pretežno katoličke, koje su po programu bile nalik državnim djevojačkim školama što je i bio uvjet za njihovo priznavanje. Međutim, u ove škole išle su i djevojčice iz židovskih, pravoslavnih i protestantskih obitelji, te su bili osnovani i internati za određeni broj učenica. Privatne više djevojačke škole su se razlikovale po vjerskoj obuci i nastavi nacionalnih predmeta poput materinjeg jezika, povijesti i zemljopisa, koristeći različite udžbenike. Katoličke škole su koristile udžbenike iz Zagreba, a srpske iz Novog Sada, Sombora ili Pančeva. Srpsku višu djevojačku školu financirala je Srpsko-pravoslavna crkvena općina, a upravljao je školski odbor. Godine 1914. škola je dobila status javne škole, ali je iste godine zatvorena zbog početka rata. Dok je škola radila, poučavale su stručne učiteljice, uglavnom iz Vojvodine i Dalmacije (Papić, 1972).

Sve ove škole bile su općeobrazovne i javne, te su učenice nakon završetka petogodišnje djevojačke škole mogle upisati učiteljsku školu, ili se zaposliti na poslovima gdje je tražena

ženska radna snaga (vrtići, bolnica ili obrti i sl.). U školama su sve učenice učile crkveno i svjetovno pjevanje te sviranje glasovira u skupinama, a broj učenica u školama u Tuzli i Travniku varirao je između 20 i 50 po školskoj godini, dok je u sarajevskim djevojačkim višim školama bilo između 150 i 200 učenica (Papić, 1982).

Prva potpuna učiteljska škola koja je funkcionirala po nastavnom planu i programu, te sa administrativno-upravnom nastavnom praksom nalik onim u Monarhiji, otvorena je 1884. godine u Sarajevskom samostanu *Kćeri Božje ljubavi*. To je bila privatna ženska učiteljska škola u trajanju od 4 godine, a sve do rata bila je jedini izvor domaćeg nastavničkog kadra koji se zapošljavao u ženskim osnovnim školama i ženskim odjeljenjima mješovitih osnovnih škola, tako da je potreba za njenim osnivanjem bila velika (Papić, 1972). Nakon završetka ove škole učenice su imale mogućnost zaposlenja u konfesionalnim školama, ali i radno mjesto u nastavničkoj službi u ženskim odjeljenjima državnih škola. Mogućnosti zapošljavanja učenica budile su veliki interes među roditeljima, a prvotni razlog je bio i nepostojanje državne učiteljske škole. U samim počecima rada škole prevladavao je manji broj učenica, no sve do početka Prvog svjetskog rata broj učenica je stalno rastao i prelazio 100, a nastavni plan i program, te organizacija nastave bili su prilagođeni praksi redovne državne učiteljske škole, koja je kasnije otvorena u Sarajevu 1911. godine (Papić, 1972). Program Državne ženske učiteljske škole bio je isti kao u Muškoj učiteljskoj školi, čak je i većina predavača dolazila iz muške škole, s obzirom da su u Ženskoj stalno zaposleni bili samo ravnatelj i jedna učiteljica sa upisane u prvoj godini rada 84 učenice: 42 srpsko-pravoslavne, 36 rimokatoličke, 2 evangeličke vjeroispovijesti i 4 Židovke.

Važno je spomenuti Jagodu Truhelku kao jednu od važnijih prosvjetnica tog razdoblja koja iz Hrvatske stiže u Bosnu 1900. godine po nalogu tadašnje vlasti i postaje ravnateljicom Više djevojačke škole – najprije u Banja Luci, a potom i u Sarajevu. Svojim djelovanjem, zajedno sa Osječankom, Jelicom Belović, ostavila je značajan trag u pedagoškoj i književnoj povijesti BiH (Šušnjara, 2014). Nastavnice viših djevojačkih škola imale su isti stručni status kao i nastavnici trgovačkih škola, što im je donosilo odgovarajuće materijalne naknade. Između dva svjetska rata, ove škole su se postupno transformirale u novi tip obrazovnih ustanova, poznate kao građanske škole (Papić, 1972).

Iako su djevojčice koje su dolazile iz katoličkih obitelji bile najbrojnije među redovnim učenicama i dalje je bila prisutna velika razlika u odnosu na dječake. Ispitanici su navodili najčešće religiju i tradiciju kao prepreke, dok se od žene zahtijevala moralna bespriječnost,

na čemu su posebno insistirale majke, ali stavljanje udaje ispred svih drugih pitanja, kao što se može vidjeti iz navedenog isječka iz intervjua s katolkinjom: „Mojoj majci je najvažnije bilo da se dobro udamo, a to je značilo da naučimo voditi domaćinstvo i da imamo pristojnu opremu, koju je trebalo pripremiti na vrijeme“. Tradicionalna uloga žene koja je isključivo biti majka i supruga bila je najvažnija među većinskim djelom stanovništva ove zemlje: „Žena bi trebalo da je majka, i da drži obitelj na okupu. Bez obzira šta žena željela u životu – to je njena glavna uloga“ (Spahić-Šiljak, 2007, str. 190).

Unatoč različitim pristupima obrazovanju, sve tri religije dijele slične stavove prema tradicionalnim rodnim ulogama žena. Kao što se da primijetiti iz prethodnog citata, u monoteističkim tradicijama judaizma, kršćanstva i islama, naglašena je važnost majčinske uloge, u islamskoj tradiciji, majčinstvo predstavlja put do Raja za žene, dok u kršćanstvu također ima jednako poseban značaj (Spahić-Šiljak, 2007). U kršćanskom konceptu rodnih uloga, majčinstvo se veliča kao put do svetosti, što je prikazano kroz lik Bogorodice (theotokos), a istovremeno s druge strane, se majčinstvo i obitelj predstavljaju kao društvene institucije, institucije koje kontroliraju ženin život od rođenja do smrti, zanemarujući ostale profesionalne i društvene aspiracije.

5.2. Obrazovanje žena u BiH danas

Danas, kada se osvrnemo na stupanj obrazovanja, suvremena BiH ima relativno visok postotak obrazovanih žena, zahvaljujući ženskim pokretima i procesima osnaživanja kreirale su i prostor za sljedeće generacije mladih političarki koje će lagodnije i jednostavnije voditi ženske i rodno osjetljive politike. Prema statističkim podacima Agencije za statistiku BiH (Žene i muškarci u BiH, 2015) broj žena koje su diplomirale na fakultetu stalno je u porastu, u odnosu na broj diplomiranih muškaraca (Subašić i sur., 2021). Isti porast o kojem se govori, može se potkrijepiti zadnjim statistikama iz područja visokog obrazovanja, na temelju koje se može iščitati iz priložene Tablice 7., prevladavajući broj žena u domeni diplomiranih (Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2023).

Tablica 7. *Studenti koji su diplomirali / završili studije po spolu i vrsti ustanove u 2022. godini*

	Ukupno diplomirani <i>Graduates, total</i>			Visoke škole <i>Schools of higher education</i>			Univerziteti <i>Universities</i>		
	svega <i>all</i>	muški <i>male</i>	ženski <i>female</i>	svega <i>all</i>	muški <i>male</i>	ženski <i>female</i>	svega <i>all</i>	muški <i>male</i>	ženski <i>female</i>
Ukupno <i>Total</i>	11 294	4 202	7 092	926	471	455	10 368	3 731	6 637
Stari program <i>Old program</i>	64	38	26	-	-	-	64	38	26
Bolonjski program- I ciklus <i>Bologna - compliant program-I cycle</i>	10 136	3 862	6 274	926	471	455	9 210	3 391	5 819
Bolonjski program- integrirani I i II ciklus <i>Bologna - compliant program-integrated I and II cycle</i>	1 094	302	792	-	-	-	1 094	302	792

Napomena: Podaci preuzeti iz Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. (2023). *Demografija i socijalne statistike: Visoko obrazovanje u školskoj 2022/2023. godini.* Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine

Bosanskohercegovačke žene prošle su i još uvijek prolaze težak i dug put integracije u javne sfere djelovanja, neovisno bila akademska politička ili neka druga, jer se one smatraju dominantno muškim sferama djelovanja. Imajući to u vidu, na osnovu teorijskih saznanja i empirijskih rezultata istraživanja koje je Subašić (2021) provela, možemo zaključiti da žene danas relativno jednostavnije upisuju i završavaju fakultetske studije, međutim, nakon toga nailaze na „stakleni strop“, koji mnogima onemogućuje ili otežava ulazak na tržište rada, na kojem nerijetko postaju mete rodno zasnovane stigmatizacije (Subašić i sur., 2021). Naime, uočeno je povećanje broja djevojčica i žena koje ulaze u visoko obrazovanje, no i dalje prevladava nizak postotak onih koje biraju studije netradicionalnih područja i karijernih putova. Naime, statistički podaci iz 2020. godine koji prikazuju osobe koje su završile visoko obrazovanje, 60% čine žene, a 40% muškarci. Međutim, više od polovice žena steklo je diplome u području zdravstva i socijalne skrbi, obrazovanja i društvenih znanosti, odnosno područjima obrazovanja u kojima žene nadmašuju muškarce. Veći broj muškaraca završio je obrazovanje u područjima informacijsko-komunikacijskih tehnologija, inženjeringa, proizvodnje i graditeljstva (Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2022). Prema istraživanju UN Women iz 2020. godine, 33% djevojčica u Bosni i Hercegovini smatra da ih njihove obitelji ne bi poticale na upis studija u STEM područjima, dok 73% učitelja vjeruje da bi obitelji poticale djevojčice na upis studija koji ne ulaze u STEM područja.

Međunarodne organizacije dublje su istraživale trenutno stanje BiH. Na temelju opsežnih istraživanja uočeni su znakovi diskriminacije žena i rodne neravnopravnosti, te potreba za

djelovanjem i promjenom, s obzirom na to da zakoni i ostali doneseni dokumenti velikim dijelom ostaju samo na papiru. U skladu s tim, u svojim zapažanjima o šestom izvješću Bosne i Hercegovine, Odbor Ujedinjenih naroda za uklanjanje diskriminacije žena (2019) ističe neke od ključnih trenutnih i stvarnih okolnosti koje pogađaju žene. Odbor sa zabrinutošću napominje da žene i djevojčice u ruralnim područjima snose teret neplaćenog rada kod kuće i u poljoprivredi, zbog čega mnoge djevojčice gube mogućnost srednjoškolskog obrazovanja. Nadovezujući se na „stakleni strop“ kojeg spominje Subašić (2021), Odbor također upućuje na prepreke koje su i dalje prisutne u bosanskohercegovačkom društvom te koje „podupiru“ spomenuti strop. Neke od tih prepreka su: trajne razlike u plaćama žena i muškaraca te horizontalne i vertikalne profesionalne segregacije, zatim veliki broj žena koje se bave poljoprivrednim i kućanskim poslovima za koje ne bivaju plaćene, nedostatak strategija za zapošljavanje žena posebice onih u skupinama nepovoljnog položaja⁹, neplaćene porodiljne naknade, te ugroženi uvjeti za zdravstveno i mirovinsko osiguranje žena. Empirijski podaci koji pokazuju da je svaka šesta žena doživjela seksualno uznemiravanje na radnom mjestu. Rezultat, navedenih, ali i velikog broja onih nespomenutih prepreka, jest razlika u stopi zaposlenosti između spolova (dob 20-64), koja iznosi 25 postotnih bodova. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (2022) prikazala je strukturu zaposlenih i nezaposlenih osoba prema najvišoj razini obrazovanja postignutoj u 2020. godini, s podjelom prema spolu. Od zaposlenih osoba sa osnovnom školom 13,3% je žena, a 10,8% čine muškarci, dok među onima sa srednjom školom i specijalizacijom 58,1% čine žene, a čak 73,4% su muškarci. Nadalje, među zaposlenim osobama s fakultetskom, sveučilišnom, magistarskom ili doktorskom diplomom, 28,5% su žene, dok je muškaraca 15,9%. Uočen je veći postotak zaposlenih muškaraca sa srednjoškolskim obrazovanjem što upućuje na veću vjerojatnost da budu zaposleni, dok su žene s visokim obrazovanjem više zastupljene u zaposlenima u usporedbi s muškarcima, ali također imaju veći postotak nezaposlenosti (20,3%), u odnosu na muškarce (10,6%). Činjenica je, ne samo u slučaju BiH, već i u ostatku svijeta da visoko obrazovane žene i dalje imaju tendenciju napuštanja tržišta rada, obično zbog obeshrabrenosti izazvane razlikama u plaćama u usporedbi s muškim kolegama. Pored toga pojavljuje se i razlika među ženama majkama i one koje nisu, konkretno majke su plaćene manje od žena koje nisu majke. Među glavnim čimbenicima razlike izdvajaju se smanjeno radno vrijeme, prekidi u karijeri, zapošljavanje na radnim mjestima koja su prilagođenija obitelji, a koja su obično slabije

⁹ Romkinje, djevojčice iz ruralnih područja, djevojčice izbjeglice, djevojčice s invaliditetom i djevojčice koje su žrtve dječjih (maloljetnih brakova), rodno uvjetovanog nasilja ili trgovanja ljudima

plaćena, stereotipno zapošljavanje ili firme koje uključuju određene procedure za promicanje zaposlenika koje potencijalno mogu negativno utjecati na karijere majki (Abaz i Hadžić, 2020).

6. Zaključak

Obrazovanje žena u Bosni i Hercegovini kroz povijest pokazuje složenu sliku izazova i napretka. U povijesnom kontekstu, žene su bile suočene s brojnim preprekama zbog duboko ukorijenjenih društvenih normi koje su ograničavale njihov pristup obrazovanju i javnoj sferi. Patrijarhalni stavovi, predrasude o ženskim sposobnostima i rodni stereotipi značajno su utjecali na obrazovne mogućnosti žena, često ograničavajući njihov izbor školovanja i profesionalnih puteva. Unatoč ovim preprekama, obrazovanje žena u BiH je napredovalo zahvaljujući naporima ženskih pokreta i inicijativama za osnaživanje žena. Danas, žene čine značajan dio obrazovane populacije, s porastom broja diplomiranih žena kao i njihova sve veća prisutnost u akademskoj i profesionalnoj sferi, koje nastoje prevladati rodne barijere. Ipak, i dalje se suočavaju s izazovima kao što su stakleni strop i rodno zasnovana diskriminacija na tržištu rada, što ukazuje na potrebu za daljnjim poboljšanjima u društvenim stavovima i obrazovnim politikama. Dok su ženska djeca pravoslavnih i katoličkih obitelji imala relativno bolji pristup školama, muslimanska djeca su se suočavala s većim otporom prema obrazovanju, posebno djevojčice. Ove povijesne nejednakosti ostavile su duboke tragove na današnji obrazovni sustav, gdje se i dalje vide posljedice društvenih i kulturnih predrasuda. Današnji obrazovni sustav u BiH pokazuje napredak, ali je i dalje potrebno raditi na smanjenju rodnih razlika i predrasuda u obrazovnim sadržajima. Potrebno je osigurati ravnopravne mogućnosti za sve, bez obzira na spol, kako bi se stvorili uvjeti za cjelovito društveno i ekonomsko osnaživanje žena, a upravo osnaživanje žena kroz obrazovanje je ključ za postizanje ravnopravnosti i unapređenje društva u cjelini. Zaključno, iako je postignut napredak u obrazovanju žena u BiH, potrebno je nastaviti s naporima kako bi se osigurala potpuna ravnopravnost. Samo kroz sustavne promjene i osnaživanje žena moguće je postići društvo u kojem svi imaju jednake šanse za uspjeh i napredak.

7. Popis literature

1. Abaz, A. K., & Hadžić, A. (2020). Economic activity of women and young women in Bosnia and Herzegovina under the umbrella of traditional views of women's role in society. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 33(1), 2591–2605. <https://doi.org/10.1080/1331677X.2020.1751671>
2. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. (2019). *Anketa o radnoj snazi / Labour Force Survey 2019*. Sarajevo.
3. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. (2019). Popis stanovništva, kućanstava i stanova u Bosni i Hercegovini: *Etnička/nacionalna pripadnost, vjeroispovijest i materinji jezik*. Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine.
4. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. (2022). *Demografija i socijalne statistike: Obitelji i kućanstva u Bosni i Hercegovini, 2021*. Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine.
5. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. (2023). *Demografija i socijalne statistike: Visoko obrazovanje u školskoj 2022/2023. godini*. Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine.
6. Bakšić-Muftić, J. (2002). *Socio-economic status of women in BiH: Analysis of the results of the Star Pilot Research done in 2002*. World Learning Star Network, Jež, Sarajevo.

7. Bosna i Hercegovina, Vijeće ministara. (2004). *Inicijalni izvještaj o primjeni Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima u Bosni i Hercegovini za period od 1993-2003. godine.*
8. Čirić-Bogetić, L. (1972). Odluke Pete zemaljske konferencije KPJ o radu među ženama i njihova realizacija u periodu 1940-1941. U D. Bilandžić (Ur.), *Peta zemaljska konferencija Komunističke partije Jugoslavije: Zbornik radova* (str. 75-99). Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Školska knjiga.
9. Džaja, S. M. (2007). Bosna i Hercegovina kao politička kategorija kroz povijest. *STATUS Magazin za političku kulturu i društvena pitanja*, 14, 63-72.
10. Hadžić, I. (2016). POVIJESNI KONTINUITET RAZVOJA DRŽAVNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE DO PRVOG SVJETSKOG RATA. *Tranzicija*, 18 (38), 103-120.
11. Hatunić, A. (2016). Odnos prema obrazovanju muslimanke u Bosni i Hercegovini od Austrougarske okupacije do danas. Behram-begova medresa: Kapija, godišnjak Behram-begove medrese, *Časopis za religijska i društvena istraživanja*, 1(1), 135-147.
12. Husić, M. (2017). Ideološka dimenzija obrazovanja u Bosni i Hercegovini - paradigma koja se obnavlja. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Tuzli*, 3(2), 162-176.
13. Islamović, E. (2011). Obrazovanje i rodne uloge. *Post Scriptum*, 1, 62-70.
14. Islamović, E. (2014). Perspektive interkulturalnog obrazovanja u Bosni i Hercegovini. Epiphany: Časopis transdisciplinarnih studija.
15. Kujraković, N. (2009). OSVITANJE - prvo udruženje Muslimanki u Bosni i Hercegovini. *Prilozi*, 38, 145-164.
16. Magill, C. (2010). *Education and fragility in Bosnia and Herzegovina*. International Institute for Educational Planning. © UNESCO.
17. Mihaljević, D., & Bošnjak, A. (2020). Politika obrazovanja i političko obrazovanje u BiH. *Pregledni znanstveni članak, Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet*. UDK 32: 37 (497.6)
18. Mihaljević, D., Planinić, M. i Ljubičić, R. (2023). Feministička analiza položaja žena u BiH s kratkim osvrtom na povijesni razvoj ženskih pokreta. *Mostariensia*, 27(2), 189-215.
19. Mujkić, A. (2012). *Obrazovanje kao proces naturaliziranja etnonacionalne ideologije: Dvije škole pod jednim krovom. Studija o segregaciji u obrazovanju*. Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu; Asocijacija Alumni Centra za interdisciplinarne postdiplomske studije (ACIPS)
20. Papić, M. (1972). Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austrougarske okupacije

- (1878-1918). Sarajevo: Veselin Masleša.
21. Popov-Momčinović, Z. (2013). *Ženski pokret u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo Open Centre.
 22. Spahić-Šiljak, Z. (2007). *Žene, religija i politika: analiza utjecaja interpretativnog religijskog naslijeđa judaizma, kršćanstva i islama na angažman žene u javnom životu i politici u BiH*. Internacional multireligijski i interkulturni centar IMIC Zajedno.
 23. Subašić, L., Mujić, M. i Jusić, A. (2021). Značajke položaja bosanskohercegovačke žene u dvjema javnim sferama (politika i akademska zajednica) u prvim dekadama trećeg milenija. *Društvene i humanističke studije* 3(16), 281-296.
 24. Šatrović, A. (2016). Djevojčice i obrazovanje. U Ž. Papić (Ur.), *Feministička čitanja društvenih fenomena: Radovi polaznica/ka Feminističke škole* (274-281). Sarajevo Open Centre.
 25. Škegro, A. (1999). Ibrahim Tepić ur., Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata (2. izd.; Sarajevo, 1998.) 433 str.. *Povijesni prilozi*, 18 (18), 459-464.
 26. Šušnjara, S. (2014). Školovanje ženske djece u Bosni i Hercegovini u doba Austro-Ugarske (1878. – 1918.). *Napredak*, 154(4), 453-466.
 27. Unicef (2009). Podijeljene škole u Bosni i Hercegovini, V. Turjačanin, vođa istraživačkog tima (UNICEF BiH)
 28. United Nations Committee on the Elimination of Discrimination against Women. (2019). *Concluding observations on the sixth periodic report of Bosnia and Herzegovina* (CEDAW/C/BIH/CO/6). United Nations. https://digitallibrary.un.org/record/3838565/files/CEDAW_C_BIH_CO_6-EN.pdf
 29. United Nations. (1948). Universal Declaration of Human Rights.
 30. Žutić, F., & Pletikosić, S. (2009). Safijja-hanum i rasprava o emancipaciji i školovanju žene muslimanke. *Glasnik IVZ*, 7-8.

Sažetak

Ovaj završni rad "Obrazovanje žena u Bosni i Hercegovini" analizira ključne odrednice obrazovanja s posebnim naglaskom na žensko obrazovanje. Bosna i Hercegovina je kroz svoju povijest prolazila kroz različita društvena, kulturna i politička razdoblja koja su utjecala na obrazovni sustav, a ključne religijske zajednice, poput katoličke, pravoslavne i islamske, bile su jedni od ključnih faktora. Kroz povijest, obrazovni sustav je bio pod utjecajem različitih režima, što je rezultiralo podijeljenim obrazovnim institucijama i otežanom uspostavom jedinstvenog sustava. Posebni izazovi u obrazovanju žena proizlaze iz povijesnih i kulturnih prepreka te socio-ekonomskih uvjeta.

U radu su analizirani demografski, gospodarski i kulturni uvjeti koji su oblikovali obrazovni sustav. Naglašene su prepreke s kojima su se žene suočavale u obitelji, na poslu i u društvu. Povijesni podaci pokazuju da je ženama često bio uskraćen pristup obrazovanju zbog religijskih i tradicionalnih normi. Tijekom Austro-Ugarske vladavine došlo je do napretka u opismenjavanju, ali mnoge prepreke postojale su i dalje. Danas je obrazovni sustav BiH relativno razvijen, žene su aktivne u civilnom društvu i politici, no i dalje se osjeti prisutnost rodnih stereotipa u svakodnevnom životu.

Ključne riječi: obrazovanje žena, Bosna i Hercegovina, nepismenost, ženski pokret, položaj žene u BiH